

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Орук демдеглели
Акым кыштаанга барганым

Саян Ондар — баштайгы
тулган тиилекчи

№ 74
(18807)

2016 чылдың
июль 5
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электронпуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Бүдүрүлгениң бедик мергежилдиг инженер-механиги Херел Викторович Чиңмит.

Кыдаттың «Лунсин» компаниясы бодунуң чуртунда алынып тывыжының талазы-биле ирги, чes бүдүрүп үндүрериңе үшкү черни ээлеп турар. Компанияның бүдүрүлгелери Тая, Таиланд, Моол, Перу, джикистан болгаш Россияда чылын чорудуп турар. Бүдүрүлгелерниң бирээзи кожуунуң каас-чараш бойдус калдыг черлериниң бирээзи Таштыда туттунуп эгелзеш, ыл болгаш ажылгалга кирген. Үлгениң чер адаандан казып алдазын тускай дериг-херекселге ктээн соонда, честиң, цинкиниң коргулчунуң концентраттары ланып ылгалып келир. Чиг эттерни тускайлап каан оодайларга ургаш, күчүлүг марга чүдүргеш, Казахстанның,

Челябинскиниң, Кыдаттың металлургия заводтарынче чорудуп турар. Кызыл-Таштыгың даг-болбаа-зырадылга комбинады ажылгалга кирген соонда, ооң шупту ажилчыннарының 50 хуузу Тываның ажилчыннары тургузар деп дугуржуганы керээде айыткан. Амгы үеде комбинатта бистиң республиканың бүгү булуңнарындан төлээлер ажилдап турар. Ажилдап келгеннерге кол-ла негелде — быжыг корум-чурум, ажилыңа харысалга болгаш шиңгээдип алган мергежилин улам хандыр өөренип алыры. Компанияның удуртулгасы тус черниң ажилчыннарының профессионал өөредилгезинче эвээш эвес чарыгдалдарны бодунга алгаш, ажилга чүткүлдүг аныяк оолдар, кыстарны мергежил аайы-биле эртемин улам ханыладып алырынга

бүгү тала-биле дузалажып, белеткел курстарынче удаа-дараа чорудуп турар. Даг-болбаа-зырадылга комбинадының бедик мергежилдиг инженер-техниктиг ажилдакчыларының аразында Тываның төлээлери база эвээш эвес. Оларның бирээзинге комбинаттың инженер-механиги Херел Викторович Чиңмит хамааржыр. Ол Москвада күрүнениң даг университетин 2012 чылда дооскаш, ол-ла чылын «Лунсин» компаниязынга ажилдай берген. Амгы үеде аныяк тускай эртемниг инженер ук бүдүрүлгениң бедик мергежилдиг инженерлериниң санынга киргеш, бодунуң мергежилинге аныяк чаңгыс чер-чурттугларын база өөредип эгелзэн. Владимир ЧАДАМБА. Авторнуң тырттырган чуруу.

Чазак Даргазының ажыл-херээ

МОСКВАГА БУДДИСЧИ ХҮРЭЭ ТУТТУНАР

Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол биле Калмык Республиканың Баштыңы Алексей Орлов телефон дамчыштыр харылзашкан. «Москвада Рерихтерниң бүгү делегей төвүнүн девискээринде туткан субурганга хамаарыштыр чугааны кылдывыс» — деп, Шолбан Кара-оол бодунуң блогунда бижээн.

Мурнунда ону чөпшээрел чок туткан тудуг дээш бузар часкан. Буддистер Россияның Президентизи Владимир Путинче дилег чагааны кириген соонда, ону болдурбайн барган.

«Калмык Республиканың Баштыңы, эжим, коллегам Алексей Орлов-биле чаа-ла телефоннаштым. Чаңгыс чер-чурттугларывысты дүвүркен айтырылганы чурттуң удуртукчузу эки билирин дыңнааш кайгадывыс. Президент маргыштыг ол айтырыгга чүдүкчүлериң талазында болуп, Москвада ол субурганны бузар дээн ажилдарны соксаткан. Харын-даа бистерге, Москваның мэри-биле кады ажилчын бөлүктү тургузуп, чурттуң найысылалыңа буддистиң хүрээни тударының аргаларын тыварын сүмеледи. Президентивиске чоргаарланыр-дыр мен!» — деп, соцчеткилерде Шолбан Кара-оол бижээн.

Москвада Рерихтерниң бүгү делегей төвүнүн девискээринде буддийжи архитектурлуг скульптура — Москвада чаңгыс-ла каастаттынмаан субурган. Ону 2008 чылда «Россия — Индия — Тибет» фестиваль-биле Непалдан келген ламалар туткан. Ооң иштинде археологтарның Төп Азияның аңгы-аңгы черлеринден тып ап турары Будданың мөчүзүнүң кезектери шыгжаттыңан.

АСЯ ХЕРТЕККЕ ДУЗАЛАЖЫР

«Ак-Довуракта 3 харлыг Ася Хертекке дарый дуза херек. Новосибирскиниң эмчилери хендирбези аарыг уругга дузалажырыңа белен. Ындыг болзажок, кезишкин эртеринге элээн акша негеттиниң турарын дыңнадым. Чедишпейн турар акша-хөреңгини дуглап, дузаны көргүзөй» — деп регионнуң удуртукчузу бижээн.

Май 10-да 3 харлаан Ася Хертек дугайында КТРК «Тыва» дамчыдылга кылган. Кызымак, шимченгир, чугаакыр бичии уруг сколиоз аарыглыг. Эмчилер ол аарыгны «ортопедияның рагы» азы «докторларга тывызык» деп адаар турган болза, ам ону чедишкинниг эмнеп турар. Новосибирск эмчилери аарыг уругну хүлээп алырыңа белен, ам айтырыг — чүгле акшада. Асяның авазы Софья Хертек ооң мурнунда аарыг уругларга бо-ла дузалажыр турган, бо удаада энерел сеткилдиг чаңгыс чер-чурттугларын уруунга дузаны ол дилзэн.

Ася — өг-бүлениң хеймер уруу. Ийи улуг акылары дунмазының сегий бээринге улуг идегелдиг. Уруу аарып туруп бээрге, авазы ажылындан үнүп алган, ам чүгле ачазы ажилдыг. Планныг хыналда үезинде ылап шын диагносту эмчилер Асяга салган. Аарыг улам ханылап, дөрткү чадаже шилчээн. Ам ону доктаадыр дизе, Новосибирскиге дарый кезишкинни эртери чугула. Эмнээшкин үр болгаш нарын. Хендирбе сөөктерин тускай демирлер-биле быжыглаан соонда, өзере коорту ол дортталып кээр.

Русфонд хөй түңнүг акшаны чыгган, а арткан чедишпейн турар түңнү «Тыва» күртелерадиокомпания СМС дузазы-биле чаңгыс чер-чурттугларын чыырын шиитпирлээн.

gov.tuva.ru-дан.

ЭШТИГДЕ – КҮШТҮГ, ЭПТИГДЕ – ДЕМНИГ

КҮРҮНЕ БОЛГАШ МУНИЦИПАЛДЫГ
АЛБАННЫҢ ХООЧУННАР
ЭВИЛЕЛИНИҢ КЫЙГЫРЫ
Хүндүлүг тыва чонувус, күш-
ажылдың хоочуннары, амгы үениң
аныяк ажил-ишчилери!

Тыва улус кезээде бурунгаар чүткүлдүг үзөл-бодалдыг, ажил-ишке шудургу, демниг болгаш амыдыралдың кандыг-даа бергелерин алып эртип чораан. Чонувустун бо мөзү-бүдүжү республиканың социал-экономикага болгаш культурулу хөгжүлдизинге боттарының төлөптүг үлүүн кириген, Совет Эвилели буступ дүшкен, чаа Россия тургустунуп эгелзэн үеде экономиктиг сандараашкынның болгаш катап көдүрлүүшүнүн аар чүгүн чүктөп эрткен хоочуннар, бистерге, идегелдиг чөлөнгилш болган.

Тыва улустун ол мөзү-бүдүжү «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө», «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг», «Инек – чөмгерикчи малым» деп губернатор төлөвилелдери боттанып турар амгы үеде чонун, эң ылаңгыя аныяктарның, ажил-ижинден кончуг тодазы-биле көстүп тур. Бо губернатор төлөвилелдери тыва улустун шаг-шаандан бээр кылып чораан ижи мал ажилы, көшкүн малчын чуртталгазы-биле тудуш болгаш, алыс угу черле малчын, эрес-кежээ аныяктарга улуг деткимче болду. Олар боттарының херзэн эгелеп азы улам шуудадып турлар. Хоочуннар таваан салган республиканың экономиказы, эң ылаңгыя мал ажил-агыйының адыры, бурунгаар шимчээшкынниң база бир бедик чадазынче көдүрлүп эгеледи. Тыва улустун «Эштигде – күштүг, эптигде – демниг» деп үлегер чугаазында дег, губернатор төлөвилелдериниң киржикчилери аныяктарга кыштагларга чуртталга бажыңнары, кажжа-хораа тудуп алырынга ада-иези, төрелдери, чаңгыс чер-чурттуглары дузалажып турлар. Оларның демниг ажилын солун-сеткүүлдерден номчуп, радио-телевидениеден хүннүп көрүп, дыңнап тур бис. Бо демивисти черле кошкатпаалыңар! Улам демниг болуулуңар!

Күш-ажылдың хоочуннары! Бистиң тура-соруувус күштүг, холдарывыс ам-даа дыңзыг, арга-дуржулгавыс байлак. Бо бүгү үүжевити аныяк-өскенге дамчыдып берээлиңер! Эң ылаңгыя арга-дуржулгавыс аныяктарның ажил-херзэнге кончуг херек. Аныяктар чүгле «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» губернатор төлөвилелинге звес, а ажил-агыйың өске-даа адырларыңга көскү үлүүн кирип турарлар. Оларның бүдүрер ажил-херзэ хөй. Чижээлээрге, Тывага уттундурар чыгыш турган сыын ажил-агыйың катап тургускан соонда, ону ам-даа шуудадыры, М-54 федералдыг автооруктун республиканың төп болгаш барыын кожууннар дамчыштыр Россияның Моол-биле кызыгаарыңа чедир чаа углан-нышкынын тудуп, оруктарны чаартыры дээш, оон-даа өске. Амгы үеде чугула ажилдарның бирээзи мал чөмүниң белеткели. Эрткен чай кандаашкынның болгаш мал чөмүниң эвээш белеткеттингенинден кыштаглаашкын берге болган. Бо чайын агаар-бойдус мал чөмү белеткеп алырыңа таарымчалыг. Мал чөмүниң белеткелин бедик организастыг байдалга чорудары чугула. Мал чөмүн четтир кылдыр белеткеп алыры база губернатор төлөвилелдерин боттандыраарыңа деткимчени бээр.

Тываның ажил-агыйы аныяктары! Ажил-херзээр бүдүнгү болзун деп сагыш човап чоруувус, силерге херек кырында дузавыс, арга-сүмевис республикада хайнып турар бөгүңү ажил-ишке бистиң үлүүвүс болур. Амыдырал-чуртталгага, ажил-ишке арга-дуржулгавыс байлак хоочуннардан арга-сүмени айтырып, оларны сайгарып, ажылап чоруңар! Бистиң дүүн бүдүргөн үүлевис, силерниң бөгүңү ажил-ижиңерниң таваа. А силерниң чедиш-киннериңер – республиканың хөгжүлдизи, бистиң чоргааралывыс.

Салгалдарның аразында үзүлбес харылзаа – сайзыралдың дамыры. Бистер, хоочуннар, арга-сүме-биле-даа, ажил-херек-биле-даа салгакчыларывыска дузалаарыңа кезээде белен бис.

Хоочун болгаш аныяк салгалдар! Тыва-выстың хөгжүлдизи дээш чаңгыс демниг ажилдаалыңар!

Күрүне болгаш муниципалдыг албанның Хоочуннар эвилелиниң кижигүннериниң мурнундан В.О. ОЮН.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп губернатор төлө

ЧАА ӨЗҮМНЕРНИҢ ДАЗЫЛЫ

• Сайым-биле ажык чугаа •

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп губернатор төлөвилелдин киржикчилериниң шуптузу мынчаар шалыпкын ажилдап турар, чүге дээрге олар кончуг ажил-агыйы, эрес-кежээ кижилер. Оларга ада-иелериниң, төрелдериниң, эш-өөрүнүң дузазын демдеглээр чугула. Демниг, шудургу ажилдаарга, ажил-агый бүдүнгү боору чугаажок.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп губернатор төлөвилелин боттандыраар талазы-биле харысалгалыг амыралың, ведомстволарның, кожууннарда көдээ ажил-агый эргелелдериниң дээш, өске-даа албан черлериниң чон аразыңа кылып чоруткан организастыг ажилдарын база демдеглээр апаар. Төлөвилелдин эргежок чугула документилерин ажилдап кылыры, акшаландыраары, чер аңгылап бээр, тудуг материалдарын белеткээр, үндүрүлгө дээш, хөй нарын айтырыларны шийтирилзэн болгаш, губернатор төлөвилели улуг ажилга шыңгыы организастыг уjur-дузалыг болган. Бо чугула чүүлдер амгы үеде херек кырында боттанып турар.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп губернатор төлөвилелиниң кижизидикчи, өзүп олар салгалды ажил-ишке чаңчыктыраар, өөредир уjur-дузазын база демдеглел каар-дыр мен. Төлөвилелге ажы-төлдүг аныяктар киржир деп негелде бир янзы уjur-дузалыг болдур ийин. Олар боттарының ажы-төлүн малчын ажил-ишке, амыдыралга, тыва улустун эки чаңчылдарыңа өөредир. Уруг-дарыг ада-иезиниң ажилының, амыдыралының аайы-биле ажил-агыйы кижилер бооп өзүп кээр. Малчын кижиниң чуртталгазы дээрге улустун эки чаңчылдары-биле сырый харылзаалыг болгай. Ол дээрге чер-чуртунга, ооң агаар-бойдузунга камныг болуру, аал-ораныңа келген кижилерни хүндүлээр, оран-чуртунга чалбарыры дээш, чонун өске-даа эки чаңчылдары-дыр. «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп губернатор төлөвилелди чарлаан соонда, Ак-Эрик, Сесерлиг суурларга сыдым байырлалдары дораан эрти. Бичи оолдар, уруглар малчын кижиге кончуг херек дериг-херекселдерни кылып өөренип турарын ол байырлалдардан көрдүвүс. Сыдым байырлалының тыптып келгенин губернатор төлөвилели дорт салдарлыг болган деп бодаар мен. Ынчангаш «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп губернатор төлөвилели чүгле ажил-агый уjur-дузалыг звес, а хөй талалыг, чаа-чаа чүүлдерни тыылдырып турар төлөвилел-дир. Ону бис төлөвилелдин организакчыларының, киржикчилериниң ажил-ижинден, кижилерниң эптиг-деминден көрүп тур бис. «Аныяк өг-бүлөгө

– кыштаг» деп губернатор төлө дазылданып үнер чаа-чаа өзүм даа көре бээр бис.

– «Инек – чөмгерикчи» деп губернатор төлөвилел республиканың чону, эң көдээниң чурттакчылары, дузаның бир янзы хевири деп алганнар. Бо төлөвилел канчанып турар ирги?

– Бо төлөвилелдин боттаны дээш Күш-ажыл яамызы кол халгалыг, чүге дээрге төлөвилел уjur-дузалыг. «Балык тудуп орнунга сыырткышты бер» деп чугаалажыр болгай. «Инек – чөмгерикчи» деп губернатор төлөвилел алыс уjur-дузазы ындыг. Кан бир чылдагаанбиле амыдыралгазы чединмес азы хөй ажил-агыйың инек амыдыралың далын сегидип алырының били болур уjurлуг. Көдээ ажил-агыйың төлөвилелди боттанды иделкейлиг киржип турар. Төлөвилелдин күүсөдиринге эргежок чугула аразы санаашкыннарыңа эчидемс өг-бүлөлөргө бээр иш-ишпиинге, зооветеринарлыг дүзүринге чедир дээш, оон-даа төлөвилелди боттандыраарыңа ажил-агыйларын кириштирген. Силерниң садып алыр. Специализация-биле төрүүр бир инекти алырыңа 35 муң, ону камгалады 2 муң, ниитизи-биле 37 муң рубль. Төлөвилелдин баштайгы үе-чада чылга чедир уламчылаар, ол үе-чада бөле 2 ызаалыг апарып болур. О бирээзин үк өг-бүлө төлөвилелдин зында чадазында киржикчилер чыдып бээр. Инектиг кижиге үргүл сметаналыг олары билдингир-лел. Бо губернатор төлөвилелиниң ачы амыдыралының байдалын экижидири, өг-бүлө бүрүзүнүн бодундан хамааржыр. Төлөвилелдин башта дазыңа 369 кижиге киржип турар. С чурттап турар чериниң аайы-биле комиссия саналдаан.

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп губернатор төлөвилел чедишкынниг боттанып эгелзэн. Чижээлээрге, Сүт-Хөл кооперативин боттанып турарын силер «Шын» солундан номчудум. 21 өг-инектерни хүлээди берген болду.

– «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп губернатор төлөвилелиниң уjur-казын силер, республиканың ажил-агый сайыды канчаар үүтүрүп силер?

– «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп губернатор төлөвилелиниң уjur-зын оон-даа бедидир көрүп турар. Бо төлөвилел алызы барып Тыва ажилын сайзырадырыңа улуг иш-ишпииниң төлөвилел-дир. Ооң ачызы-биле тер аныяктарны чүгле мал ажил хаара тудуп, оларга дузалажып, хөй берип, акша-төгерик чээлиге үлөп звес, а Тывага мал ажилының үеде күчүлүг баазың сайзыра эгелзэн бис. А ол баазаны тургуза кижилер «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп губернатор төлөвилелиниң боттандыраарыңа киржикчилери.

Шаңгыр-оол МОНО
чугаала

«Шынның» сылдызы мөөрейге

АКЫМ КЫШТААНГА БАРГАНЫМ

• Орук демдеглели •

Кижилер бүрүзү бир-ле булуң-күчүгү уялыг болур. Ол аңаа аңаа, ынаар барыксаар, аңаа аңаа бээр, сагыш-сеткили ийгеп, чүрээнге эргим апаар. Өндө база ындыг чер бар. Өндө-санаар чүве болза, чаңгыс элзэн хөй. Оларның ара-андан бир булуң менээ эң-не хөй. Ол — Улаан-Быраа (Ийме) ий, мээң ада-иемниң, кырган-апарымның чурту. Мен ортагытпа ынак эвес, ону кезээде ийдүлээр мен. Оон чоруткаш, орайда чурттай берзимзе-а, ынак черимге чыл санында аргаш, хөңнүм калбас, катап арынга белен турар мен.

Орайкустурган. Иймеде акым та баар дээш, оолдарымның машиназынга олуруп ал-а. Ийме кайда сен дээш чоруп а, элзэн каш шак эрткенде, а-бажы дээр арт кырынга шинаны доктааткаш, дүжүп турган мен.

Орукка туруп алгаш, Улаан-раа уунче Хемчикти кудурумге, мээң чүрээмге уттун-бас, ойнап өскөн черим көстүрдү. Ак-көк Хемчик хемимдин ышкыш дорттай, дугалай бадып, оруунга таварышкан ки чара шаап, агыл чыдар. Эриктинде үнгөн теректер, чыдар болгаш хадычарның улупери ховуда ойттар ыш-саргарып, черже дүжүп берип-тир. А бедик Хөргө-ганың бажында хар чаапкан, хытуккел чыдарын сагын-рып тур. Иймениң адаанда мичке мөңгө ынакшылын ереткен Кызыл-Сүүр деп даг ора турупкан, туруг, чалым-лары-биле биез хевээр туру. А четкер чылгапкан дээр ала кадыр Ийме дээрже чүткүп, ил үне берген, Хемчик ол ында харап тур.

Акым — малчын кижилер. Ондар тывыл Содунамович дээр. — Карл Маркс аттыг совхозка чылда хой кадарып келген, улгалыг, мурнакчы малчын, мал-макталдыг. Ооң чыдар зам менден ырак эвес, Хем-чыдында бир оймакта-ла ай дээш ынаар кудургайны басыптым. Буттарым черге-дегбес чору. Черимниң агаарын тынганымдан чүрээм дүргөдөп турарын ил кагдым. Оларның күе баарымга, көжүп чоруй н. Ында хойнуң сарыг өдзэн н кыштагга хереглээр дээш, ай бөлгөш, манзалар-биле рып каанын көрдүм. Ам кыштаанче көже берген деп бодадым.

Сегеде акым кыштаан би-ен, та каш катап аңаа бар-ыйнаан. Сесеге (моолдап тиг дээр) уунче бедик ак-ак-инерлиг черже дөштөлдир орукче кылаштап чоруптум е. Орук аксында бедикси-Каът-Хавактың кырынче елиримге, оруумнуң сола-тазында суур адышта чүве-актарымга көстүп чыдыр. ыдыынга чүге олурга каап-уурумну ончалай көрүп, ор мен. Ол Чөөн-Хемчик нда, Карл Маркс аттыг туң төвү — Ийме сууру. ндезилеп тургустунганы чыл чыгаан.

О чылда Иймеге Ленин олхоз тургустунган. Аңаа-Быраа, Шом-Шум, Ал-Теректиг, Шеле, Сесеге, ы болгаш Хомужакка

чурттап чораан кижилер кир-ген. Оларны чаа амыдыралче кирип, берге үеде шын орукту айтып, башкарып турган ак сет-килдиг даргаларны утпаан мен.

Ынчан бир дугаар колхозту тургузушкан даргазы Ондар Дү-дераа Лопсанович. 1952чылда Сесеге ховузуңга кур черге хөйну тарааш, бир гадан 50 центнер тараа дүжүдүн алгаш, Тывага ал-даржий берген. Ондар Дүдераа Лопсановичини «Ленин», хову бригадири Тюлюш Самбуу Чаш-ооловичини «Кызыл Тук» орден-нери-биле шаңнаан. Күрүне колхозка «Волга» деп машинаны берген. Колхоз күш кирип эгел-лэн.

Монгуш Хунажык Мамың-оолович совхозту элзэн үр ди-ректорлаан. Ооң үезинде сов-хозтуң мал-маганы дыка өс-көн. Ниити саны 17 муң чедип турган. Иймеге кыштаг кылыр таарымчалыг черлер чок апар-ганын зоотехниктер чугаалажып турган. Тывага малчыннарның амыдыралын экижидер дээш, партия, казак чаа-чаа ажилдар-ны планнап алгаш, ажилдап эгелзэн.

Ол үеде Тыва обком партия-ның бирги секретары С.Тока безин чоннуң саналын, билин көдүрүп, «Көржең-оол» деп очеркти бижип, малчыннарның дуржулгазын сайзырадып тур-ган. Күрүнениң политиказын шын билип, совхоз даргалары боттарының малчыннарның амыдырал-чурттапгазын эки-жидип, тудуг бригадалары мал-чыннарга бажыңнарны, чунар-бажыңнарны тудуп берген. Ооң-биле чергелештир кыштаг бүрүзүңге электри чырыны ки-рип эгелзэн. Ооң түңнелинде Монгуш Хунажыкты «Кызыл Тук» ордени-биле шаңнаан.

Сөөлгү совхоз директор-лары Чымба Монгуш, Иван Монгуш ажилдап тура, Карл Маркс аттыг совхозтуң төвү Ийме суурнуң кудумчула-рын довурак бурт дивес кылдыр асфальталадып, Көк-Терекке суггарылга системазын кылдыр-ганы чонга дыка ажыктыг болган. Сөөлгү чылдарга чедир Сесеге тараа дүжүдү багай эвес, 1 гадан 12-15 центнер кылдыр ап турган. Ол болза Тываның тараалаң чери Таңдыдан чыда калбаанын көргүскени ол.

Совхозка машина-техника саны 200 ашкан, кандыг-даа ажилды совхозтуң ажилчы-нары доктааш дивейн кылып каар турган. Бо суурга шаңнал-макталдыг, орден-медальдар-лыг кижилер хөй турган. Олар-ның чижээнге «Кызыл Тук» орденниг өшкү кадарчызы Дүктүг Сат, «Күш-ажылга шылгарал» деп медальдың эдилекчизи, мурнакчы чолаачы Дадар-оол Сат болгаш оон-даа өскелер хамааржыр. Совхозка ажилдап турган кижилерни ажил төле-виринге акша ап турганы дыка сорул кирип турган.

Бо Иймеде Карл Маркс аттыг совхоз бүгү талазы-биле сайзы-ралды алганын көргөн, билер болгаш сактыышкыным доос-каш, чедер черимче басыптым.

Час дүжүп келирге, малчын-нар маңаа көжүп келир. Суг бар. Эрте чазын элзениннерниң аразында хар суу сиңген буга-ларындан өлең сизген, изиди хүнней кааптарга, дораан үнер. Кыш ашкан арган инектер ону ойттааш, күш ап эгелээр болгай. А ховуларында чиңге күлчалар хөйү-биле үнер, хой, өшкү амы-рап чиир. Чайгы үеде дөңнер кырында, ийлеринде чоорган чадып каан чүве дег, сарыг-сарыг чечектер көстүп чыдар. чеде бергеш, көөр болза, ыт-теннери дээр, черге союп үнер тенниг си-ген үнүш болур. Хаван ол тенниг сизгени аажок чиир чораан. Эм сизген болган. Ам күс дүшкенде, мында оолдар чок, кыштагла-рынче көжүп чоруй барган деп билип тур мен.

Ий чарты бедий бер-ген элзениннерлиг оңгар иштинде оруктап чорааш, элзи-нини эрте бердим. Оон оруум чанында бир бедик дөң кырынга үне бергеш, көрүп тур мен оң. Сесеге ховузу меңээ улам тода көстүп тур. Карак четпес улуг хову Сесегеде тараа тараан чергелешкек хөй дилиндектерде, ажаап апарган тараалар хоор-залары агарып көстүп чыдыр, а саваңнары чоок-чоок овааланы берген болду. Дүжүт чаагай бол-ганы өг дег илдең.

Оон мен улаштыр Сесегениң мээс чартында кыштагларже углай кылаштаптым. Сеңээ бис орук айтып берээли дээш ышкыш, электри чагылары мээң оруумга чергелештир чыскаалыпкан турлар. Ол чагыларның оруу дорт болурун дыңнаан болгаш, оларны көрүп чорааш, кылаштап орумда, акым сугнуң кыштааның барааны көстүп келди. Кыш-таг тараа хоорзаларының бол-гаш чашпаннар чанында болду. Чоокшулап келиримге, кыштагга бажың чоогундан ыттар менче эзрип маңаажып орлар. Олар эззинге кижилер келди деп медээ-лепкени ол. Бажыңдан кижилер үнмеди. Кыштагга узун шет кажааларда хөй сараат сизген-нерни белеткеп алган. Кыжын одаар кылдыр хөртениннерни кургадыр, бедидир чыып каан. Узадыр тудуп каан хой кажаа-зын болгаш үш хире бажыңнар барын көрдүм. Өдөкти оваалай бөлүп каан.

Бажыңче кирип келирим-ге, акым, чаавам телевизорда сөөлгү медээни көргөн олурлар. Мендилешкеш, мен база ону көрө бердим. А чаавай тура ха-лааш, электроплитага шайны чылдып, чем кылгаш мени чемге-рип тур. Оон олар меңээ кандыг чурттап турарын чугаалады. Эки чурттап, совхозтуң 500 хоюн кадарып олурарын өөрүшкү-маңайлыг хөөредилер. Кол-ла чүве — оларның кыштаанче электри кирип келгени чаа чүүл, өөрүнчүг болган.

Оларның чугаазындан билип алганым болза, бажыңында соодукчу бар, кежээ, эртен кыш-тагга өдөккө мал-биле ажилдаа-рынга электри дузалап турар. Неделя санында малчыннарны автомашина эргип келир, оортан далганы, хлебти садып ап бо-

лур. Херек чүүлдерин садыгжыга чагып алыр. Боттары хлебти быжырып чиптер. Малчынның хойлары төрүп эгелээр, суур-дан дузалакчылар чедип келир. Оларның чурттаар бажыңы даш-тын белен турар. Малчын чунуп турзун дээш, кыштагга чунар-бажыңны тудуп берген. Оларга херек сугну чоогунда черже ханы кудукту кактырган, оон электри-биле сордуруп алыр. Кадарчы-лап ажилдап турар кижилерниң ажы-төлүн совхозтуң төвүндө са-дикке, интернатка кирип алган, кижизидип, өөредип турар болду. Машина көвүдээнде, малчынга кижилер, мал эмчилери кээп шинчи-п, кадыын көрүп каар. Кыштагга ажилдаар кижилерге чолаачы, трактор башкараар эргелиг до-кументилерни алыры чугула. Ол ышкыш мал-магандугайында би-лиглерлиг, шынчы, ак сеткилдиг болурун чугааладылар.

Акым-биле хөөрежип хонгаш, эртенинде чанып чорупкан мен. Ол эки кыштагга мал-маганду-е, кышты хүр ажып, малчын төрелдеримниң кадыы быжыг, улуг чедиишкиннерлиг болурун күззэн мен.

Удаваанда бүгү чуртка со-вет эрге-чагырга болгаш ком-мунистиг партия дүшкен деп кижилер сагыжыңа кирбээң медээ дыңналган. Кижилер бодап турарга, кым-даа, чүнү-даа билбес, чонну башкараар кижилер чок ышкыш болу берген.

Каш ай эрткенде акымның кыштаанга машиналыг чеде бердим. Ол малын дужаапкаш, көжүп чоруй барган болду. Кыш-тагга улуг хой кажаазындан эгелээш, бажыңнарны болгаш электри чагыларын, демир-ду-зактарны алысак-чиксек кижилер бузуп, үрөп тургаш оорлап алгаш барган. А кыштагга чүү-даа чок, өдөк соргаа арткан.

Оон чүү болганын билип ап, ССРЭ-ниң дүшкенин херек кырында кыштагга дириг барым-даадан көргөним ол.

Ам ССРЭ деп күрүне чок, Рос-сия Федерациязын кым башкара бээрин кым-даа билбээң.

Сайзырап орган Карл Маркс аттыг совхоз дүргөн дүжүп, бүгү хөреңгизин оорладып, хоозурап калган. Ооң дугайын чаңгыс-даа кижилер хомудап чугаалаанын дыңнаваан мен.

Бөгүн мен улгады берген мен ийин. Мени көргөн чамдык кижилер: «Көрбээң чүвези чок» кижилер деп тур. Кудумчуга кылаштап чорумда, кижилер-даа көрбес, аныяктар ча-ным-биле эрте халчып чоруй баар болгай. Бөлүк кырганнар чыгып алгаш, чоруур болзувус-са, бисти «алыр-чиирин бодап чоруур ашактар, хоочуннар-дыр» — дээрлер. Ол бир талазын-да шын-даа боор чадавас. Ажил кылыр эвес бис. Ынчалза-даа олар узун оруунуң дуржулгазын ажы-төлүңгө арттырып чоруур.

Мен хой, өшкү аразыңга өзүп келген болгаш, анайлар, хураганнарның эртен, кежээ иезинге алгызын, ам-даа сактып чоруур мен. Музыкант турган болзумса, өттүндүр ойнаптар ийик мен.

Бо-ла мал-магандуу азырап чоруур малчыннар болгаш Ты-ва дугайын бодай бээр мен. Тыва кижиниң эрте шагдан бээр, төөгүзүн көөр чүве болза, мал азырап, чурттап чорааннар-дыр ийин. Бо сааржылганың берге үезинде безин, чамдык тыва малчыннар «Муңчулар» деп атты ап, хөй мал-маганын өстүр азыраан. Шынын тып чурттап турары ол.

Сөөлгү чылдарда бодаа-рымга, көдээ суурларда малчын болур мен деп турар аныяктар кончуг эвээжей бер-ген ышкыш. Оларның хөй кезии хоорайларда эмчи, башкы болур дээш, өөренип турар. Харын-даа совхозтарга үлегерлии-биле малчыннап чорааннарның ажы-төлү безин ам малчыннава-стай берген. Тывадан чоруткаш, күзели-биле дээди эртем че-дип алгаш келирге-даа, мында ажилдаар бүдүрүлгелер чок боор-дур.

Тыва улустуң үлегер чу-гаазында «Кижилер өзер, кидис шөйлүр» дээр болгай. Эрлер болгаш уругларның угаан кирер үези келир. Ынчан оларга улуг харыскалыгы үе ол болур. Кижилер бүрүзү кым болуп алгаш, келир үеде канчаар чурттаа-рын бодап алыры артык эвес. Силер бо кайгамчык чараш Тыва черивистиң езулуг эзелери болуп чурттап, ажилдап чораан кырган-ачаларывыстың, кырган-аваларывыстың бүзүрелдиг салгакчылары болгай силер. Моон соңгаар Тыва бай, ча-раш, сайзыраңгай болзун дээш силерниң сагыш салырыңар албан болур.

Келир үеде чурт силерни бердинген, активчи, зрес, эр-тем-билигилгил кижилер кылдыр көөрүн бодааш, силерже улуг сагышты салып, черивистиң бүзүрелдиг хамаатылары болуп өзериң күзөп турар. Орта кандыг хары бээрин аныяк кижилер бо-даар ужурулуг.

Амгы үеде Тываның Чазаа «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп төлөвилелди ажилдап кыл-ган. Мен бодаарымга кыштагга чаңгыс бажың, кажаа тудуп алыры эвес, аныяк кижилерниң ажилдап, чурттаарыңа чөптүг байдалды тургузар чүве бол-ганда, кыштаг төп апаар, хөй кижилерниң демниг ажылын тургузар деп бодаар мен.

Тывага хуу, совет үеде сов-хоз кыштаглары болгаш бистиң кожоларывыста ону канчаар кы-лып, ажылап турарын өөренири чугула. Ам беш орденниг комсо-молчу аныяктар каяа-даа маа-дырлыгы-биле ажилдап чо-раанын утпас ужурулуг бис. Кан-дыг-даа чүве боду келбес, ону боттандыраарда, улуг күштү үндүрүп, ак сеткилдиг ажилдаар херек. Өске кижилерниң күжүн манавайн, боттарыңар сору-тук, хол тудуп кылып тургаш, чедип алырыңар чугула. Ынчан кыштагың езулуг эзелери апаар силер. Ол база маадырлыг чорук болуп артар.

Алдын-оол ОНДАР,
пенсионер.

Кызыл хоорай.

Амгы үеде тыва чоннуң, ылаңгыя аныяктарның сарыг шажынче со-нуургалы, бүзүрели улгатканы бо кижиниң сагыш-сеткилин өөртүп турар. Хүлү безин хадый берген турган өгбелеривистиң шажын-чүдүлгезиниң өшкөн одун Ыдык-тыг XIV Далай-Лама 1992 чылда Тывага чаңгыс катап келгеш, хөрлээледипкен. Сарыг шажын бистиң хан-дамырывыста черле сиңген чүве болганда, угаан-меде-реливисче улуг-ла шаптараазыннар чокка катап эглип келгени ол.

Тыва чүдүкчүлөр Будда Шакьямуниин бо сарыг өртемчейден катап төрттүн-мези-биле чоруп тура (паранирвана) чагаан чагыгларын Индия, Дхарамсала четкенде боттандырып турар. Будда өөреникчилеринге ооң амыдыралында дөрт эң улуг болушкуннарлыг черлеринче чедип турарын чагаан болгай. Олар дээр-ге Индияда Будданың чырыткылыг угаан кирген чери – Бодгай, эң баштайгы өөредиг кылганы – Дхарма Дугуон шимчеткени Сарнатха, ооң паранирванаже шилчээни Кушинагар, база ооң төрттүнген ораны Непалда Лумбини. Тывадан бөлүктөр лама-башкыларга үдеткеш, бо ыдыктыг маршрут-биле каш-даа катап чораан.

Бо чылын база май айның төнчүзүндөн июнь эгезинге чедир бир тыва бөлүк Индияже кирбейн, дорт-ла Непалга четкеш, ч.э. чедир 623 чылда Сид-дхарта Гаутаманың (келир үеде Будда Шакьямуниин) төрттүнген чери, Индия кызыгаарындан 12 км черде турар Лумби-ниже четкеш келген.

Эрткен чылын апрель айда Гималай дагларында чыдып турар Непал деп күрүнеге улуг чер шимчээшкени болганын тыва чон сактыр боор. Аңаа муң-муң кижилер амы-тынындан чарылган, дыка хөй не-палилер балыгланып, чурттаар оран-сава чок арткан. Бүдүн делегей чону, ылаңгыя сарыг шажын непертээн күрүнелер оларга улуг дузаны каткан. Россия православ шажынныг-даа болза, база гуманитар-лыг дузазын чоруткан. Кижини бодаарга, Тывадан база дуза кадар турган. Ында улуг барымдаа бар ийик: чер кырында улуг шажыннарның эң улуг назылыгы – сарыг шажынның бодарадыкчызы Будда ол Непалга төрттүнген, Үстүү-Хүрээде 1000 Буддаларны Непалдың найысылалы Катмандуга шуткуп кылган болгай. Бистер бо таварылгада билбээчеп, дыңаачаңнап арткан бис.

Эрткен кыжын делегей бедиктеринче үнер альпинистер команданың кижигүнү Марианна Кызыл-ооловна Кыргыз оларга хензиг-даа бол дузаны кадар-дыр деп санал үндүрген. Далайга дамды дузаны Непал күрүнезинге эвес, а ооң хамаа-тыларына – тыва альпинистерниң чоок өңүктөрүнүн ажы-төлүнге дуза кадар деп дугурушкан. Ооң буянныг бодалын респу-бликада Уругларның ачы-буян фондузунун удуртукчу Сайдам Чамзырычовна Оор-жак, Тываның ат-сураглыг башкыларының бирээзи Валентина Тоорукпаевна Ондар изии-биле деткээш, боттут хемчегни чо-руткан. Олар моон мурнунда Индия, Дха-рамсалаже каш-даа катап чедип каапкан, дуржулгалыг улус болду. Непал дээр-ге делегейниң хожудаңгай күрүнелериниң бирээзи болганда, бичии непали уругларга саазын-кыдырааш безин улуг белек.

Аңаа Кызыл хоорайның албан чер-лери болгаш школалар-биле дуза кадар ажылды чоруткан. Таңдының Сосновка школазының өөреникчилери республикада интернационалчы харылзааны доктаамал тудуп турар чаңгыс школа, олар баштайгы дузаны чоруткан. Кызыл-Мажалыктың 2 дугаар школазының бичии өөреникчилери хааржакта белээнге: «Улуг кажыдал илередириниң орнунга, хензиг-даа бол боттут дуза катканы дээр» деп мерген сестерни бижээн болду. Өөреникчи чаш-тардан аңгыда, улуг-бичии чон сарыг кадарга адын салып, деткимчени берип турганнар. Нитизи-биле чаштарга 50 кг хире белек, тыва аш-чем, элээн акша база чыгынган.

Белек чедирерде, Красноярск – Москва-Шарджа (Каттышкан Араб Эмираттар)-Катманду деп агаар оруу-биле

чоруур деп шийтпирледивис. Тыва аль-пинистер Непал, Тибет чедерде, үргүлчү бо агаар оруу-биле чоруурлар. Ооң чыл-дагааны мындыг. Персид мугулдурунда Араб Эмираттар база Катар деп күрүнелер нефть-биле байлак болганда, оларда бензин-керосин өртээ кедергей чийик. Бо күрүнелерниң авиакомпанияларының азробустары-биле Москвадан Катманду-же аай-дедир ужарга, билет өртээ Абакан – Москва аразына ушканындан-даа чийик. А чер аразы үш катап ырак болгай. Делегейде эң бай болур бо күрүнелерниң самолеттары чаа болгаш бүзүрелдиг, мын-да авиация талазы-биле делегейниң эң бу-рунгаар технологияларын кымны-даа му-най баштай ажыглаар, стюардессаларның пассажирлерге ээлдек хамаарылгазы, харысалгазы дээди чадада.

Катмандунуң чаңгыс каът Бивхуана аттыг аэропорт бажыңдан үнүп кээ-

Непал өңүктөргө белектер.

ривиске, уткуп келген өңүүвүс, турисчи фирманың ажылдакчызы, белорус сөөктүг Светлана Наджун чаңчыл езугаар кижини бөрүзүнүн мойнунга дискен сарыг чечек-терни кедирип берди. «Намасте! Намасте, Непал!» деп, холдарывысты хөрек му-рунга тейлей туткаш, мендилештивис. Бо дээр-ге Индияда, Непалда эң-не чымчак, чылыг менди сөстери. Ийи миллион ажыг чурттакчылыг Катмандунуң Тамел деп туристер чурттаар районунда аалчылар бажыңдан биске өрээлдерни чагып каан болдулар.

Бистиң ужуражыр ужурулук кол киживис – «7 summits. Adventure» – «7 бедик. Аян-чорук» турисчи фирманың удуртук-чузу Мингма Шерпа Тибеттен чаа келген болду. Мингма Шерпа боду 36 харлыг, делегейниң эң бедик шыпышы Эвересче 8 катап үнген, Гиннесс рекордунун эди-лекчизи. Россияга баргаш аспас кылдыр, орус дылды өөренип алган. Москвага, Кавказга Эльбрус шыпышыга чеже-даа чораан кижини. Бистер Мингма-биле 2012 чылда маңаа таныштывыс. Бүдүн ийи ай иштинде Тибетке Россия альпинистерин Эвересче үнеринге ол дузалажып турган-дыр. Шерптер дээр-ге-ле Гималайларда бедиктерже үнер альпинистерниң чүгүн дажып бээр, таарымчалыг байдалдарын тургузар улус ол, шак ынчаар амыдыраар акшаны ажылдап ап турарлар.

Россия альпинистери бо чылын Эве-ресче (8848м) кончуг чедишкенин бил-гүшкүндү кылгаш, чурттуң болгаш делегейниң хөй санныг рекордтарын тургускан. Оларның удуртукчузу Абра-мов баштадыр шупту дүүн-не Россияже чаныксааш, ужуп чоруй барган болдулар. Ужуражылгавыста өөрүшкү, каткы-хөг-диңмиттели берди. Таныш улус оран-делегей кыдынга ужуражырга, оон улуг өөрүшкү кайыын турар. База бир чоок өңүүвүс, Эверест үнүкчүзу Майла Шерпа кээп турар Ондар Валентинаны, Ооржак Сайдамны таныштырдывыс. Удавас бо офис тываларның доктаамал кээр өргээзи болурун чугаалаштывыс. Эккелген бе-лектеривисти олар өөрүшкү-биле хүлээп алгаш, чоокку хүннерде бичии чаштарны чыгаш, ынчан оларга сунар кылдыр ду-

гуруштувус.

Бистер Непалче чоруур хүннер чоок-шулап келгенде, арай деп аңаа чеде берген улус ында Будданың төрттүнген чери – Лумбиниже чедер деп шийтпирлеп алдывыс. Ону Мингмага чугаалаарывыска, Майла дораан-на компютеринде барды. Ынаар чедер автобустарны, чарыгдалдар-ны дораан-на тып эккелди. Аай-дедир ав-тобус билединиң өртээ 22 доллар азы 1474 рубль болду. Майла автобус айтырыын боду шийтпирлепкеш, бисти автовокзалга эртен олуртуптар болду. 100 акшаның ор-нунга 100 эштиг бол! деп чүве бо-дур ийин.

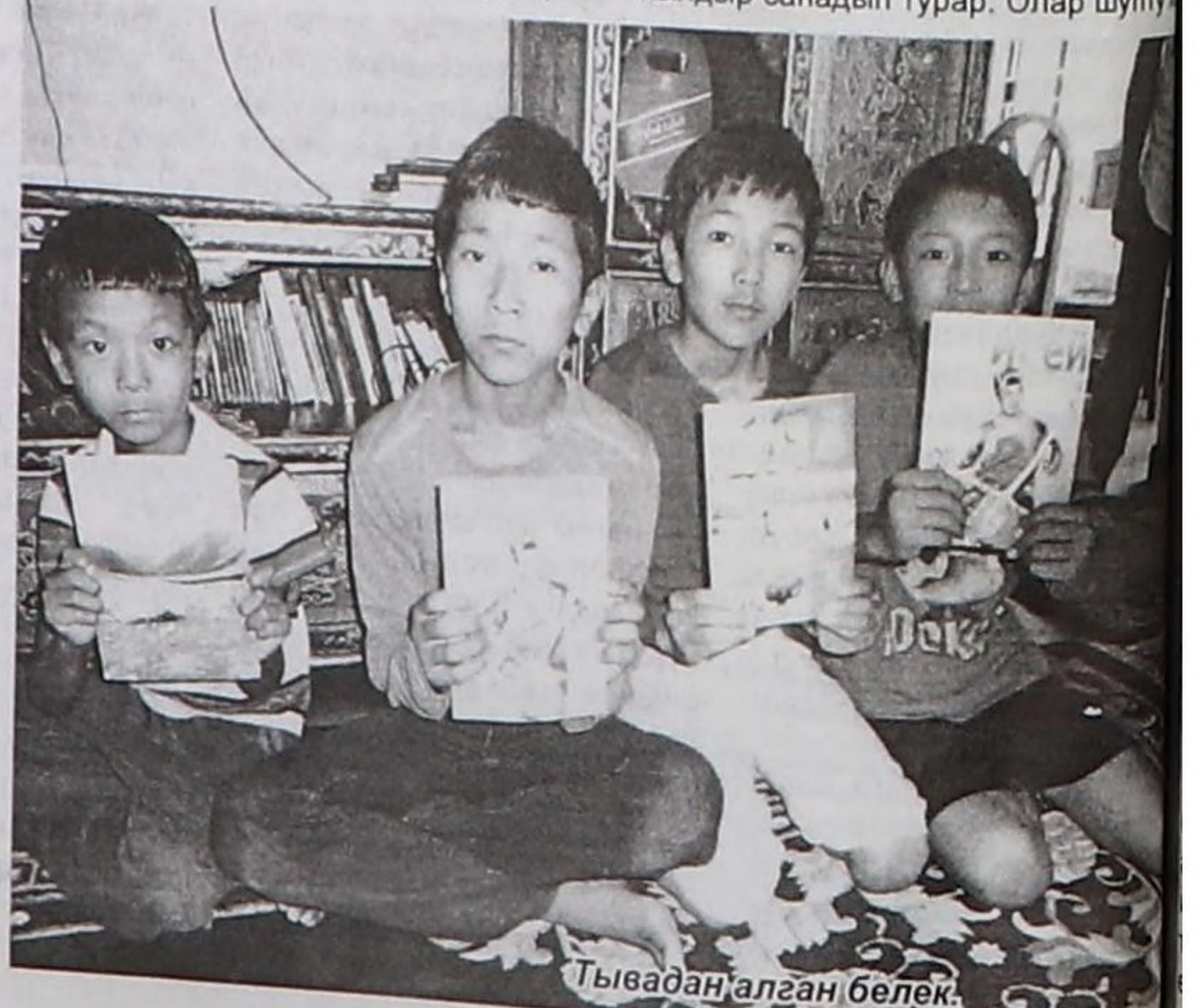
ЛУМБИНИЖ

нези кылдыр чарлаттыгган будди Сваямунатх субурганы канчалба болду. Катмандунуң соңгу талазын-рар база-ла Юнесконун камгалалы-ген Боданах деп буддизм субурга 40 метр бедик бажы тиглени бер-харын септелгеде. Хөй санныг ш-каан кулузуннар таварыштыр хер-материалдарын бедикче үндүрүп т-Хоорай ортузунда улуг эвес черде м-нар бараанын көрдүвүс, бажың-бал-арткан улус ында чурттап турар хев-

Май 31-де чаыстыг эртен 6 ша-автовокзалга Мингманың ажылда-Ризен деп оол такси-биле эккелгеш-автобуска олуртупту. Непалда канды-ажыл-агый кончуг эрте эгелээрин-эскербес аргажок. 2013 чылда Эве-бир дугаар кижини үнгенден бээр 60 чы-ган оюн Непал делегей чергелиг кы-демдегледип. Россия төлээлери кы-бистер база кириштивис. Эртенги-шакта-ла байырлал эгелей берген, муң кижилиг колонналар хоорай тө-шимчеп үнүптүвүс. «Эрте турган кижини-лиг айтка таваржыр» дээн тывала-мерген сөзүн та кайыын билип алган чүве де.

Бистер ам барыын талаже Пох-деп хоорайже баргаш, оон мурнуу-Бхайрава хоорай таварааш, Лум-чедер бис. Оруктуң узуну 250 км. Т-га болза 3-4 шак хире халдыр ч-бистиң автобузувус 12 шак болгаш ч-дээнин дыңнааш, кайгап калдывыс. М-мурнунда ийи катап Катмандунуң о-талазында Тибетче машина-биле к-турган бис. Кайгамчыктыг бедик бол-кадыр кашпалда чүгле ийи машина-жыр орукту хаяларда чире шаап к-чүве чораан. Адаанда аккан хем та-километр ханыда чыдар чүве. Ол ору-ынды бажы 5200 метр бедикте чор-Гималай сынында орук ындыг болуру-чөп. Делегейниң эң берге оруктары-бирээзи деп санаан бо орукту кыдат-1973 чылда кылган. Ам Гималайлар-чавызаан черинче чорупканывыс ол-та! Мында машина оруу база ынды-кыдында кызы кашпалды чире ш-кирген. Артында-ла чылан дег дыйла-Талыгыр бедиктен көшке баткан, а-элээн манадывыс-даа. Адаанда шап-хемни көөрге, чүрээ багай кижиниң х-булганыр.

Непалда орук дугайында мындыг т-бар. Ооң найысылалына бир дугаар-шинаны – джитти непалилер хаан-1951 чылда, адаанче кулузуннар суу-60 кижини эгиннерге салгаш олчуп-сол-элээн каш айлар иштинде орук чок к-лап эккел бергеннер. Баштайгы маш-оруун чүгле 1956 чылда Индия Катм-же кирип кылып берген. Непалдың орук-делегейде эң озал-ондактыг, айылы-кылдыр санадып турар. Олар шупту-

Тывадан алган белек.

● Найыралчы харылзаалар

ОРУК АЖЫК

Ыдыктыг Бодхи деп ыяш.

ер эринде кашпалдарда чире шаптынган. Мында чолаачылар, орук ажилдакчылары доктаамал бойдус халавы-биле өгүлчү демисежи турар. Чаыстар чаарга, өгүлчү-дүшкен машиналарны көшкелер ая-дажы-биле хөөп, тамыже кири чууп турар. Бо ораннарда деңнээр, Тыва чер-дир оң. Тываның-даа, Моолдун-даа ортумак бедии 1600 метр турда, Непалдың ортумак бедии 4000 метр ажып турар болгай. Бедик дагылары каат-каат болгаш арт ажыр орук кылдымас. Бистер Лумбиниге карагылай бергенде, эжээкинн 8 шакта чеде бердивис. Бир аакта 18-20 км дүргенниг чораанывыс. Мында өске машинаны эрте халдыры олдумас, муң-муң машиналар аразында ок сүржүп алган 10-50 км чедир дистин-тиктен чоруп турар. Мындыг берге орукка чалаачыларның шыдамы болгаш найы-лды каракка-ла көскү. Бо үе иштинде Непалда чолаачыларның угаан-медерели Россияның, Тываның чолаачыларындан өске дээрзин көрүп чор бис: олар даг-даа, руль артында-даа, чадаг-тер-миг, мотоциклдиг-даа улусту кайгамчык дүлээр, оларның реакциязы кедегерей-ген болгаш машинасын тускай аргалыг джарар. Ынчангаш чаңгыс-даа орук ха-дышкыны көрбедивис. Чер-ле харын млн. непали чоннуң кижизин, чурумнуу-ны-даа кайгадыттар. Бо бүгү чазак-ыргазының чедишкени-даа эвес, ндуис шажынның ачызы бооп турар. Орук ара бир чемненир черге ында илдеп турар бичии оолдарның ажил-ын кайгадывыс. 7-ден 12 хар хире али оолдар аш-чемни хайындырган, ганы өйүп быжырган, аяк-саваны ан, келген улусту чемгерген турлар. Назынында чаштар-биле ажилдап-тен башкы Валентина Торукпаевна: «Авай, боларның чаптанчыын, ажил-ын!» деп магадап, үнелел берген тур. Ичин чаштар аразында чүгле чаңгыс эр киж кассада ажилдап орду. Июнь 1-ниң эртенінде Лумбини деп эвес суурга баштайгы базымнар-ылдывыс. Ооң чону «Лумбинии» сөстү сөөлгү «и»-ни узадыр адаар ду. Мында «Ыдыктыг сад» деп парк-сконун бүгү-делегей чергелиг эртин-е-оң аркалыг аксында «Бүгү делегейде ыңның үндезини» деп санскритте ил каан. Херимнеп каан парктын скээри 80 га черде, барыын талакы, талакы деп ийи зоналыг. Мону киж ис хүн иштинде чадаг эргип шыда-вас. Алар таксилер дег, белен турлар. Бир 500 непали рупий төлээр. Рикша эң ай Бирманың коңга дег, сүүрерген субурганынга келди. Херим эжинге терни ужулгаш, кызыл-даван кылаш-чурум бар. Маңаа чалбарыг кылып, салгаш, Хороо кылгаш, улаштыр

чанында херим иштинде Буддага тейлеп турар ак инекти элдепсинип көрдүвүс. Көрүп турарымга, бо инектин ийи холу бертик хевирлиг чорду, ол холдарын черге салырга, олары чолдак болгаш тейлээн ышкаш болу бээр. Дараазында Индияның хүрээзинче киргеш, алдын Буддага, ооң иези Махамаяга чалбарып, өгүлдү салдывыс. Таиландының хүрээзи ак хар дег маныдан кылдынган, кайгамчыктыг чараш. Ооң даштында кайда-даа көрбээнивис тураскаал тур. Элээди оол дурту чыгы алдынналчак бичии Будда оң холунун айтыр салаазын өрү көдүрүп алган тур. «Мен чырыткылыг угаан кирдим!» деп турары ол чүве-дир. Холун көдүрүп алган, кандыг-даа хемчээлдиг бичии Будданың тураскаалдарын чүгле Лумбиниде кылып турар болгаш чүгле мында садып турар.

Мында сарыг шажынның Камбоджаның, Шри Ланканың, Кыдаттын, Кореяның, Японияның, Филиппинерниң хүрээлери, субурганнары бар эвес, христиан шажынның Францияның, Германияның, Австрияның буддистичи хүрээлери база туттунган. Чаңгыс хүн иштинде мындыг янзы-бүрү хүрээлери киж каяа-даа көрүп шыдавас. Чүгле 1 млн. сарыг шажынчы-ларлыг Россияның девискээри ээн куруг дээрзин дыңнадывыс. Парктын ортузунда узуну аажок хөөлбекти долгандыр плитка-лар-биле каастаан, ында моторлуг хемел-лери көрдүвүс. Долгандыр ногаан арыда сандан ыяш, бодхи оларның аразында бар деп билдим. Чечектер айыраң-чайт, хөөлбектер лотос чечээ, суг розазы-биле шыптынган. Валентина Тоорукпаевнаның: «Авай-авай, чаражын!» дээн магадашкы-ны бо-ла дыңналыр.

Бо кайгамчыктыг парктын улуг эвес кезин эргээш, эң-не ыдыктыг черге кел-дивис — Будда Шакьямуниның төрүтүнген чери. Херим эжинде шагдаа ажилдак-чылары сумкаларны, рюкзактарны үжөп, хынап турар. Ынаар база-ла кызыл-да-ван кирер. Мында бо үеде кончуг изиг, 40 градус чедип турар. Таваңгайларны хүнге изээн плиталар оя чип калгы дег. Мооң мурнунда маңаа чораан тыва сарыг шажын чүдүкчүлери сериин үеде кээп чо-рааннар: октябрьдан мартка чедир. Чеди айдан эгелеп үш ай иштинде муссон — үзүк-соксаал чок чаыстар болур чер-дир.

Будданың авазының Деви Майа деп маңган-ак ордузунче кирдивис. Ооң иш-тинде Будданың бичизинде малгашка баскан изи, шаг-төөгүде турган ордунун таваа бар. Мооң иштинге чурук тыртты-рары хоруглуг. Оон үнүп кээрге, оң талада чаа э.ч. 3-кү векте Ашоки хаанның «маңаа Будданың төрүтүнгени шын» дээн бижимелдиг 6 метр даштан кылган баганазы. Мурнувуста улуг эвес, чараштыр кылдын-ган Пушкарини деп черепалалар эжинген хөөлбек, а ооң ындында кайгамчыктыг

чоон, бедии 25 метр хире, будуктары аал орну хире чаттылган ыдыктыг Бодхи ыяш. Ону долгандыр каастаан хей-аът туктары муң-муң. «Өршээ, Хайыракан!» деп, киж боду билбейн чайгаар-ла чалбарып, тей-лей бээр чорду. Бо ышкашыл! Бо ыяштын адаанга чаа э.ч. 623 чылда Сиддхарда Гаутама төрүтүнген! Ол 35 чыл эрткенде Будда Шакьямуни апаар болгай. Төөгү мону чугаалап турар.

Шагда Шуддходана хаанның кадайы Майа бо арыг ишти-биле ырак эвесте Капилавасту хоорайже чанып бар чо-рааш, сөөлүнде Пушкарини деп ат алган хөөлбекке киргеш, чээрби базым басып чорда, ооң эди аарый берген. Майа-ка-дын аңаа турган Бодхи ыяштын будуун-дан туттунгаш божупкан. Бичии оолак төрүтүтүнүп келгеш-ле, чеди базымны кылгаш, дайынчыларның тиелелгелиг кый-гызын салган-дыр. Оон беш хонганда Сид-дардха — «Сорулгасын чедип алган» деп ат алгаш, 29 харлыында амыдыралдың ужур-утказын билип аары-биле бай-шыырак чуртталгазындан чоруткаш, 35 харлыында база-ла Бодхи ыяш адаанга чырыткылыг угаан киргенин, Сарнатхага эң баштайгы чедип алган өөредилгезин ажитканын дээш, өске-даа төөгүнү сарыг шажын чүдүкчүлери кончуг эки билер.

Бистер диаметри 4 метр хире чоон, ораашкак унарлыг Бодхи ыяшка чоок-шулап келгеш, аңаа чалбарып, рюкзакта хей-аът туктарын, кадактарны ушту бердивис. Ыдыктыг ыяш адаанга орган лама-башкы биске дузалажы берди. Бистерден аңгыда туристер-ле хөй. Ол дүймээзин аразында делегейниң кайы-даа дивинге чорааш кылыр чаңчылым сагып, ыяштын арты талазында хөзүннү бичии хүүрекчигеш-биле хылыргай халче ура бердим. Талыгырда шыкта олурган бир киж мени көрүп кааш, моон дову-рак ап болбазын чугаалады. Халап-тыр але, мындыг ыдыктыг черден довурак ап шыдавазым ол бе? Хапта довуракты төп тура, ооң азында довуракты адыжымга арттырып алдым эвесле. Ам Тываның довураан бо ыдыктыг ыяштын адаанче канчап төптөр киж боор мен? Келген ту-ристер, шагдаалар, лама-башкылар, мээң өөрүм хей-аът туктары-биле ажаанзырай бээр аразында, хылыргай хапта довуракты ыяштын дөзүнче тө тутуптум. Ол-ла! Ол-ла үеде Марианна Кыргыс чавызап бада берген турган Бодхи бүрүлери бир кашты үзүп алган болду. Маңаа келген туристер Бодхиниң сүлде-сүзүү болур бүрүлери алырын кызыдар чүве-дир. Ооң бүрүзүн кадырып аарга уулбас-даа, дамырлары улам тода апаар. Ооң-биле кады аал-оран-че онзагай ыдыкшыл аалдап кээр.

Бистиң сарыг кадактарывысты лама-башкы шуут-ла Бодхиниң чоон унунга азып кагды. Өгүлдү улай-улай салып-ла тур бис. Ам таваар чурукка тырттырып, чалбарып, чанында база-ла чоон Бодхи адаанга шуптувус кыска медиатация-даа кылдывыс. Ыяштын бодунун адаанга холдарывыс тейлей туткаш, карактары-выс шийип алгаш, чалбардывыс. Сагыш дээрге сагыш эвес, мындыг ыдыктыг черге медереливис агаарда салдап турар-даа ышкаш, бир-ле булуттар аразында кылдыр сагындырар. Үе-шаг турупкан чүве дег билдинди. Элдеп чүве, херим даштынче үне бергеш, катап база кирдивис-даа. Ам-на черле четчир кылдыр Будданың адаанга төрүтүнген Ыдыктыг Бодхиден чырыткылыг сүлде-сүзүктү алдывыс деп билингеш, үнүптүвүс.

Ыдыктыг оран Лумбиниден чоруур мур-нунда Мингма Шерпаның чалааны-биле хоорай кыдыында ооң бажыңыңа чеде бер-дивис. Ол бодунун, кады төрээнериниң 20 хире чаштарын чыып алган болду. Кире бээривиске, ооң кады төрээн угбазы Лакпа Шерпа бо тур. Мендидежил, куспактажып аттыг бис. Лакпа Эвересттен чаа келген, арнын хүнге чирктен дят чөвүрээзи дег хүрерген. Ол ам 7 дугаар Эвересче үнүп, делегей, Гиннесс рекордун тургускан болду. Чер бөмбүрээнде ол дег хөй катап Эверест (8848 м) үнген херээжен киж чок бооп турар. Шерптер тибеттер болганда, делегейде тибет херээжен дег коргар чүрээ чок, соокка, хатка, агаар чедишпес байдалга шыдамыккай, дагларга олар дег бедик спортчу белеткелдиг чон чок

Бичии Будданың тураскаалы.

дээрзин Лакпа мооң-биле бадыткааны ол. Тыва херээжен киж бедик даг үнүп болур бе? деп айтырыга дорт харыы бо-дур-ла. Эртең бүдүн Непал күрүне Лакпа Шерпаның делегейде болуп көрбээн улуг чедишкенин байырлаар дээн дидирлер. Лакпага айтырылгавыс үзүктөлбейн барды. Марианна ооң кызыл куртказын кеткеш, чурукка тырттырып алды. Эве-рест шыпшы четкен куртка аңаа күчүлүг сүлде-сүзүктү бергеш, келир чылын ооң сорулгасын боттандырамын дуза кадары чадапчок. Марианна 2014 чылда Эвереске баарга, айыыл-халапка хөй шерптер амы-тынындан чарлырга, ооң экспедициязын соңгаарладып каапкан. 2017 чылда ол төлөттинген акшазы-биле Эвересче үнер ужурлуг киж чүве.

Мингма бичии чаштарны дургаар олуртупту. Ооң дөрткү классчы оглу Норбу непали, тибет, кыдат, англи, хин-ди дылдарны билер, өске чаштар база үштен эвээш эвес дылдарга чугаалажып шыдаар. Тывадан келген ачы-буянын үш ие, кырган-авалар эккелген белээн үлөп эгеледилер. Киж бүрүзүңгө үлээн Тыва дугайында Май-оол Чоодунуң бүкledi оларның сонугралын оттурду. «Бо кайда чурт чүвөл, бистер дег сарлыктарлыг?» деп олар аайын тыппайн турлар. Моон-даа соңгаар харылзажып турары-биле электроннуг адресин берип турарлары-даа бар. Тываларзыг бичии чаштар шупту чаңгыс үн-биле четтиргенин илереттилер. Чуртталгавыс хирелиг-даа болза, талы-гырда ораннарда өске чоннарда дуза кадарын бодап, ону боттандырыптар-даа, мындыг тывалар-дыр бис ийин! Боттарывыс билбейн-даа турзувусса, Будданың өөрединиң эң кол угаады хан-дамырывыста дириг турарының хе-речизи ол.

Мындыг янзылыг кыска хуусаада, чаңгыс неделя дургузунда, Будда Шакья-муниның төк кээп дүшкени Ыдыктыг Бодхи үнген Лумбиниге дорт орукту ажыдып каг-дывыс. Аңаа чердеде бистиң Катмандуда өңүктөривис бижыг багана болур эвесле.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
Тываның Улустуң чогаалчызы.

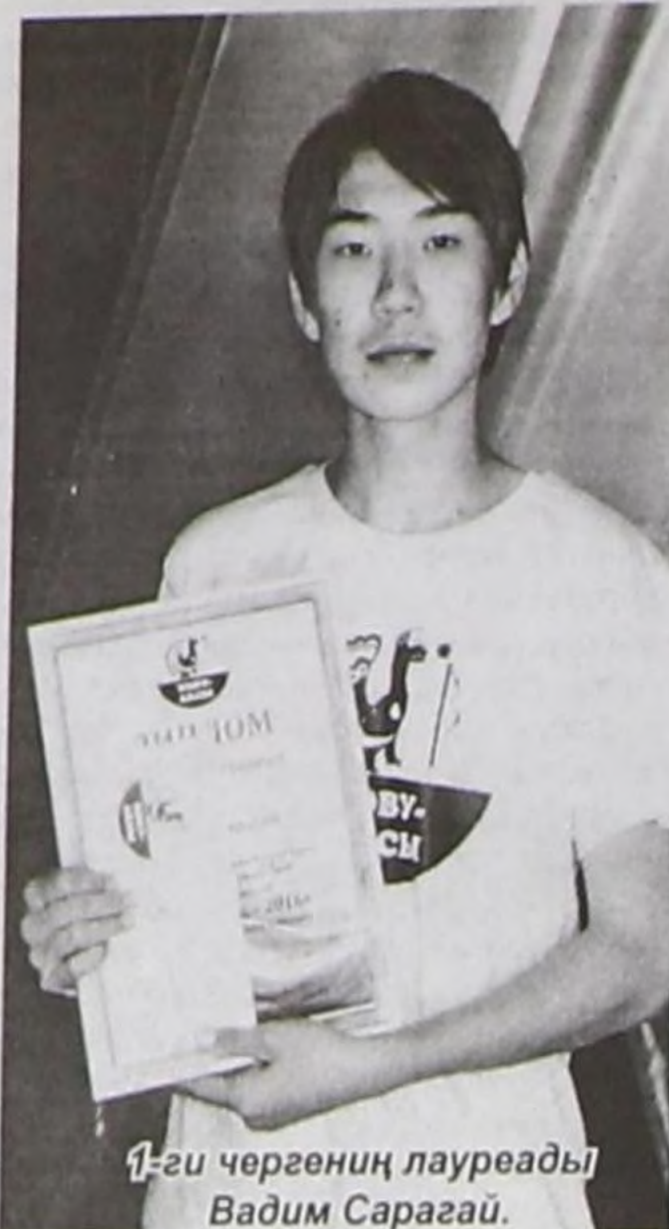
● Культура амыдыралы

«ХОВУ-АКСЫ – 2016»

Июль 2-де Хову-Аксының «Танды-Уула» Культура бажыңына ТАР-ның 95 чылынга, мөөрейниң эгелээнинден бээр 25 чылынга база Тывада аалчыларга хүндүткел чылынга тураскааткан «Хову-Аксы-2016» аныяк эстрада ырыларының күүседикчилеринин мөөрейи болуп эрткен.

Ооң кол организаачылары Чеди-Хөл кожуунунуң культура килдизи (эргелекчизи И.О.Сайын-оол) база кожуунда культура сайзырадыр төп (директору О.А.Маады). Ук мөөрей бистиң Тывавыска 25 чыл бурунгаар болуп эгелээш, аныяк талантылыг ыраажыларны илередип тыварынга улуг ужур-дузалыг болган. «Хову-Аксы» ыраажылар мөөрейинин төлөвилелин ол үеде Чеди-Хөл кожуунунуң культура килдизинин эргелекчизинге ажилдап турган Эрес Куулар ажилдап кылган. Амгы үеде республикада билдингир, алдар-аттыг профессионал тыва эстрада артистери Елена Ооржак, Юлиана Ондар, Станислав Ириль, Алексей Сарыглар, Борбак-оол Салчак, Эльвира Докулак, Сайдаш Монгуш, Айдысмаа Көшкендей, Сайлык Омун болгаш өскелер-даа улуг сценаже баштайгы базымнарын «Хову-Аксы» мөөрейден эгелээнер.

Үндезилетинип тургустунганындан бээр 25 чыл болган «Сылдыстар фабриказы» – аныяк ыраажылар мөөрейи бо чылын 13 дугаар болуп эртип турары бо. Маңаа ниитизи-биле, шилилге кезээн эрткен, 16-дан 30 харга чедир назылыг 18 ыраажы киришкен. Олар — Кызыл хоорайның, Кызыл, Би-Хем, Каа-Хем, Тес-Хем, Эрзин, Таңды, Өвүр, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл кожууннарның төлээлери, «Хову-Аксы» мөөрей баштайгы чылдарда болуп эртип турда, кожуун бүрүзүндөн, харын-даа республикадан дашкаар регионнарда киржикчилер кээр, үш хүн дургузунда болур аныяктарның улуг чыыжы, байырлалы турган дээрзин ук черниң чурттакчылары, көрүкчүлөр сактып чугаалаар болду. Ынчан мөөрей Культура бажыңының чанында ажык сценага болуп турган. Чер-черден келген аныяктар бот-боттарын эки билчип таныжары-биле мөөрей соонда чыышты чараш бойдус чурумалдыг черге организаастап эртирип, одаг кылып турганын чон утпааны солун. Үениң агымының аайы-биле электроннук век эгелээрге, аныяктарның сонугарлы база чайгаар өскерлип, мөөрейге киржир күзөлдиглериниң саны эвээжеп, Эрес Кууларның эгелеп кааны чараш

1-ги чергениң лауреады
Вадим Сарагай.

төлөвилелиниң боттанышкыны чылдыңна звес, а ийи чыл болгаш болур апарган.

Мөөрей дүш соонда, чарлаттыг шагындан арай озалдап, чаңчыл апарган «Тыва шак»-биле, киржикчилериниң четчележип кээрин манап алгаш, эгелээш. Башкарыкчы аныяк ыраажылар мөөрейниң киржикчилеринге чедишкенин күзээш, мөөрейниң шийтекчилерин таныштырган. Харысалгалыг, берге хүлээлге ол хүн РФ-тиң база ТР-ниң алдарлыг артизи, «Хову-Аксы» мөөрейниң эгелээш чылындан тура жори кежигүнү бооп келген Надежда Шойгу, ТР-ниң алдарлыг артизи Эльвира Докулак, Хову-Аксы суурдан бир дугаар тиелекчи, «Хову-Аксы-1999» мөөрейниң дипломанты, «Дуңмаларым» деп чонга билдингир ырының автору Алина Тюлюш, республиканың улусчу чогаалдыг төвүнүң кол специализи Урана Намгай-оол, Чеди-Хөл кожуун чагыргазының даргазының хүлээлгезин күүседип турар Херел Уважа оларга онаашкан. Негелде езугаар киржикчи бүрүзү ийи ыры ырлаар, бирээзи киржикчинин бодунуң шилип алган ырызы, ийи дугаары — амгы үениң эстрада хевиринче кириген тыва улустун ырызы.

Мөөрейниң баштайгы кезээ-даа эгелээш. Таңды кожуундан Аяс Дамдынның, Кызыл кожуундан Вадим Сарагайның, Сайын-Херел Өпейниң, Рулатэ Монгуштун,

Демир-оол Уйнуку-оол, Эртине Байыр, Чеди-Хөлден Эдуард Монгуштуң, Айрана Ховалыгның, Би-Хемден Экер Кара-Салдың, Кызыл хоорайдан Артыш Сагаанның, Тес-Хем кожуундан Андриан Кунаа-Ширинниң, Эрзин кожуундан Амыр-Санаа Минчээниң күүселделерин көрүкчүлөр аажок сонугарлап, болар-даа шаңналдыг черлерге ыяап кирерлер боор деп үнелелди берип, диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле деткип ордулар. Чогум черле мөөрейде киржип келген оолдарның белеткели шыырак, идепкейи улуг дээрзи каракка илдең, а кыстар чүгле дөрт-ле киж...

Мөөрейниң ийиги кезээ доозулгалак чорда, бүдүн кожуунга чырык өшкеш, чон ооң хып кээрин манаар ужурга база таварышкан. Культура килдизинин ажилдакчылары шимчедикчи эккелгеш, ону ажилдакчалак турда, чырык хып келген. Техниктиг чылдаганаар уржун арай орайтаан-даа болза, мөөрейниң организаачылары ону чаңгыс хүн эртирип шыдаан.

Түннелинде номинациялар аайы-биле «Онлайн-бадылаашкынның тиелекчизи» Сылдыс-оол Мандып-оол (Тес-Хем), «Тиелекче чүткүл дээш» Уйнуку-оол Демир (Кызыл кожуун), «Көрүкчүлөрнүн сонугаргалы» Артыш Тюлюш (Кызыл кожуун), «Идегел» Рулатэ Монгуш (Кызыл кожуун), «Улусчу чаңчылдарны кадагалап алганы дээш» Өпей Сайын-Херел (Кызыл кожуун), «Артисчизи дээш» Экер Кара-Сал (Би-Хем), «Улусчу тыва аялганы чаа хевирже киригени дээш» Аяс Дамдын (Таңды) шаңнатканнар.

Бирги чергениң дипломанты Артыш Сагаан (Кызыл хоорай), ийиги чергениң дипломанты Эдуард Монгуш (Чеди-Хөл), үшкү чергениң дипломанты Эртине Куулар (Кызыл кожуун); бирги чергениң лауреады Вадим Сарагай (Кызыл кожуун), ийиги чергениң лауреады Айрана Ховалыг (Чеди-Хөл), үшкү чергениң лауреады Сылдыс-оол Мандып-оол (Тес-Хем) болганнар.

Чаңчыл езугаар эртип турар республика чергелиг мөөрейни организаастаарыга улуг үлүг-хуузу кириген, буянныг сеткилдиг деткикчилерге оргкомитет өөрүп четтиргенин «Шын» солун дамчыштыр илередирин диледи. Оларга Чеди-Хөл кожуун чагыргазының даргазы К.Б.Сагаан-оол, кожуун баштыгы, кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Ю.К.Хурума, кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы В.К.Тюлюш, кожуун чагыргазының аппарадының

Рулатэ Монгуш.

Ульяна Ондар.

удуртукчу Х.О.Уважа, контроль-санаа органының даргазы И.М.Бады, «Чанг-демниг Россия» партиязының удуртукчу Т.Ч.Дармажаа, кожуунунуң Төлээлекчил хуралының даргазының оралакчызы О.С.Севек, кожуун чагыргазының бухгалтери Н.А.Оюн, кожуун чагыргазы да күш-ажыл болгаш социал камгал эргелелиниң начальниги С.Д.Монгуш, Ак-Тал суму чагыргазының даргазының оралакчызы И.В.Сотпа, Хөлчүк суму чагыргазының даргазы О.С.М.Сотпа, кожуунда өөредилге эргелелиниң начальниги Ж.Б.Уважа, Чонну ажилга хаара түдөптүн директору Ч.Д.Күжүгет, почта-хылым начальниги А.Б.Дугар, культу килдизинин начальнигинин оралакчызы А.Б.Хуурак, Ш.Е.Аракчаа — «Дана» сады О.С.Самохина — «Корзинка» садыг, А.Ооржак — «Тарема» садыг, А.О.Сат — «Өлчей» садыг, Н.М.Доспан — «Радуга» садыг, Э.К.Оюн — «Мираж» садыг, Ч.Ондар — «Намзырай» садыг, Р.Г.Куулар — Сайлык сумузунда көдээ Культу бажыңының директору, Ш.А.Очур — Чаа-Хөл көдээ Культу бажыңының директору, М.М.Куулар — Элегес сумузунда көдээ Культу бажыңының директору Ч.Б.Дугар — Ак-Тал сумузунда көдээ Культу бажыңының директору хамаарып жыр.

«Сылдыстар фабриказы» — «Хову-Аксы» мөөрейниң оду өшпейн, моон-моон соңгаар улам сайзыраарын күзөдүм.

Светлана ООРЖАК

Авторнуң тырттырган чуруктары

Бөлүк тиелекчилер.

БАШКЫЗЫ БИЛЕ ӨӨРЕНИКЧИЗИНИН ЧЕДИИШКИНИ

Чоокта чаа Красноярск хоорайга Совет Эвилелинин Маадыры чораан Григорий Петрович Ерофеевтин чырык адынга тураскааткан Красноярск крайның бирги чери дээш шыдыраа маргылдаазы болуп эрткен. Ук маргылдаага шыдырааның 3 спорт мастерлери база өске-даа шыырак шыдыраачылар киришкен. Бо улуг маргылдаага Тывадан шыдыраачы Херел Мартынович андай-оол ийги черни ап, меңгүн медальды чаалап алган.

11 хар чедир назылыг школачылар аразынга Кызылдан Арсения Ойдуң бирги черни чаалап алгаш, чемпион атка төлөптүг болган. Ооң башкызы — Херел Сандай-оол.

Россияның улуг хоорайларының бирээзи Красноярск хоорайга болган ажык шыдыраа маргылдаазына башкызы биле өөреникчизинин чедишкениннери төрзүн Тывага, чаңгыс чер-чурттугларына өөрүшкүлүг белек болган.

Сергей ДАРЖАА.

Кызыл хоорай.

ШЫЛГАЛДАЛАР ЭГЕЛЭЭН

Кызылда Президентинин кадет училищезинче өөренип киреринин шылгалдалары июль 1-ден эгелээн. Училищенин хүлээп алыр комиссиязынче киирген 830 билдиришкенин 828-зин шылгалдалар эртеринче хүлээп алган.

Шылгалдалар дужаап келген бирги бөлүктү чыскаалдыргаш, училищенин начальниги Андрей Николаевич Киселев оолдарга болгаш оларның ада-иеперинге байыр чедиргеш, хүн чурумун база шылгалдаларның негелделерибиле таныштырган.

Чыскаал соонда эмчи хыналдазын, психологтук айтырыг-харыыларны (тестилерни) эрткеш, орус дылга, математикага, даштыкы дылга база күш-культурага оолдарның белеткелин хынаан.

Шылгалдалар июль 15-ке чедир үргүлчүлээр. Республиканың бүгү кожуннары болгаш хоорайларын келген оолдарга шылгалдаларны чедишкенин дужаарын күзеп каалы.

Бистиң корр.

Спорт • спорт • спорт

САЯН ОНДАР — БАШТАЙГЫ ТУЛГАН ТИЛЕКЧИ

Июнь 25-те Херел спорт залына Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, дзюдо хүрештин тренери, ЦСКА — Тыва спорт школының директору Вячеслав Карбышев Монгуштуң 50 харлаан байырлалына тураскааткан, дзюдога 1 дугаар тулган тиелекчини илередири-биле акша шаңналдыг маргылдааны Дзюдо федерациязы эрттирген. Ук маргылдааның сорулгазы — кил сагывас хүрешти аар килдиг 20 хардан өрү назылыг мөгелерин аразынга сайзырадыры болуп.

Бир дугаар эрттирип турар бо маргылдаага ниитизи-биле 37 белеткели дзюдоистер база тыва хүрештин мөгелери Сайдаш Монгуш, Аңгыр Куулар, аныктар аразынга Наадымның 2 дакпыр иллекчизи база сумо хүрешке делегей маргылдаазының тиелекчизи Баасантгар, Арзылаң мөге Седен-Очур Кара-Нанчы мөге Соном Саян, самбо, сумо хүрештерге Россияның спорт мастери, аныктар мөге Айдың Очурчап, аныктар мөге Сайдаш Монгуш киришкеннер.

Маргылдааның эгезинде Спорт болгаш аныктар черектеринин талазы-биле анык сайыдының 1-ги оралакчызын Биче-оол, Дзюдо федерациязының вице-президенти Роберт Доржу, оралакчызы толий Фалалеев база оон-даа өскелер алгаш, Вячеслав Монгушка байыр чедип, ооң тренер ажылынга улуг чедишкенин база олимпий ооннарының тиелекчизин белеткээр деп турар сорулгазы анырын күззэннер. Улаштыр тренер-Алена Удод бодунуң бичи ээлгир, ш гимнаст кыстарының көргүзүлгелерин алгадып, мөгелерни, аарыкчыларны даткан.

Хүрешти эгелээр мурнунда база хүрешнде кол шийтекчи Олег Сендажы, акчызы Дадар-оол Лоовай база чары Андрей Суван, шийтекчилер Ай-Шарави, Хеймер-оол Ондар болгаш аа өскелер мөгелерге, көрүкчүлерге ингир болуру-биле дзюдо хүрештин минерин, хоруглуг аргаларына хамаарып буттарын чөпшээривезин тайыл-ап берип, өөредигни чорутканнар.

Баштайгы салыгда дидим аргаларны азында мөгелер көргүзүп, чарашылгени чедип ап, аарыкчыларның хейн, сонуургалын көдүрүп турдулар. Тыва Россияның чыынды командазының үнү, дзюдо хүрешке Европаның 2-ри тиелекчизи, самбо хүрешке аныктар аразында делегейинин тиелекчизи, база самбо хүрештерге Тываның дугаар делегей чергелиг спорт мас-Саян Ондар база тыва хүрештин ери Айдың Очурчап, Аңгыр Куулар, Соном Саян, Седен-Очур Кара-Сал, аныктар Арат Монгуш, Баасан Баткар, а хоорайның күш-культура болгаш университетинин сургуулу Даш-Хүлер, тренер-башкы Тываның 1-ри спорт мастери Шораан Долай, У-дан Шолбан Куулар, Россияга алдыг черинин эдилекчизи Чаян Дор-мааржырлар.

Шыырак мөгелер 2 дугаар салыгда ужуражып эгеледилер. Айдың Очурчап бодунуң шыырак удурланыкчызы самбо, дзюдо хүрештерге спорт мастеринге кандидат, ММА-га (шошка) Тываның, СФО-нуң 2 дакпыр тиелекчизи, Россияга шаңналдыг черинин эдилекчизи Аржаан Кыргысты чидиг демиселдин түңчелинде чүске удур арганы кылгаш, тиилелгени чедип алган. Саян Ондар бодундан аар килдиг удурланыкчызы Соном Саян-биле ужурашкаш, бодунуң бедик белеткелин көргүзүп, 2 минута эрткенде чарын баштап чүктээр арганы кылгаш, арыг тиилелгени чедип алган. Эң солун база берге ужуражылга дзюдо хүрешке спорт мастерлери, тренер-башкылар Демир Монгуш биле Ай-Демир Балчакпанның аразында болган. Мөгелер 5 минута иштинде октажып, арга кылып чадашканнар. Бо мөгелерин кайызы-даа Вячеслав Монгуштуң өөреникчилери, олар бичиизинден тура кады хүрежип өскеннер. 2008, 2013 чылдарда Японияга барып шыңгыы белеткели эрткеннер. Немелде үеде баштайгы арганы Ай-Херел Балчакпан кылгаш, улаштыр шаңналдыг чер дээш хүрежир эргени алган. Дзюдо хүрештин спорт мастери Евгений Кунчу шыырак мөге акызы Аңгыр Куулар-биле үр хүрежип чоруй, төнчүзүнде ооргазы-биле чүктээр чараш арганы кылгаш, арыг тиилээн. Дараазында хүрежири-биле спорт мастеринге кандидат Давид Михайлов биле Седен-Очур Кара-Сал үнүп келдилер. Баштай чаңгыс таладан тудушту үр тудуп, арга кылбайн турары дээш, 2 сагындырыгны Седен-Очурга берди. Бир эвес мөге шимчээшкенин база арга кылбас болза, дүрүм-биле 4 сагындырыгны ап, октаган болуп. Седен-Очур халдап тургаш, удурланыкчызынга 2 сагындырыгны берип, сан-биле 2 биле 2 кылдыр деңнеп алган. Хүрештин төнчүзүнге чедир 17 секунда арткан турда, Михайлов күжүн мөөңнээш, чартык дегзени кылгаш, тиилелгени чедип алды. Кончуг чараш хүрешти Даш-Шиви Хүлер биле

Долай Шораан көргүстүлөр, чүгле хүреш үезинде Шораанның кемдээшкенин холу аарааш, улаштыр эмчинин сүмези-биле хүрежирин соксаткан.

Улаштыр 3-кү салыгда 8 шыырак мөгелеринин хүрежинге Айдың Очурчап удурланыкчызы Виктор Байыр-оолду арыг октады. Саян Ондар бодунуң онаанга Ай-Херел Балчанны чарыга чыпшыр басып, тиилелгени чедип алды. Евгений Кунчу эгин баштап катый кагар арга-биле Давид Михайловту арыг тиилээн. Шолбан Куулар артык күштүүн көргүзүп, удурланыкчызы Даш-Шиви Хүлерни ойнаан.

Эң-не солун хүреш 4-кү салыгда болган. Онаан октаан мөге, тулган тиелекчини илередир 2 мөгениң санынче кирер болуп турар. Хүрежири-биле Саян Ондар (арыг деңгизи 82 кил) база Айдың Очурчап (арыг деңгизи 129 кил) үнүп келгеннер. Бо ийи мөгениң хүрежинге бо удаада Саянның белеткели шыырак болгаш удурланыкчызының бурунгаар шимчээшкенин ажыглап, аайы-биле дискет караанга олурупкаш, чараштыр ооргазын ажык чууктапкаш, арыг тиилелгени чедип алды. Дараазында Евгений Кунчу (СНГ чурттарының маргылдаазына 2 дугаар черни алган) бодунуң удурланыкчызы Шолбан Кууларны арыг тиилээш, тулган тиелекчи илередир ийи мөгениң санынче кирген.

Шаңналдыг 3-кү черинин мөгелеринин хүрежинге Айдың Очурчап сан-биле Давид Михайловту ойнааш, 3-кү черни ээлээш, 10 муң рубль, диплом база медальды шаңналга алган. Россияның 3-кү шаңналдыг черинин эдилекчизи база студентилер аразында дзюдо, самбо хүрештерге тиелекчизи, 2016 чылда Россияның 1-ги чери дээш маргылдаазына киржир Ай-Херел Балчакпан удурланыкчызы Шолбан Кууларны сан талазы-биле ашкаш, 3-кү чергениң диплому, 10 муң рубль база медальды шаңналга алган. База 5-8 дугаар черге кирген мөгелер: Виктор Байыр-оол, Даш-Шиви Хүлер, Шолбан Куулар, Давид Михайлов шупту дириг хойну шаңналга алганнар.

Тулган тиелекчини илередири-биле хүрешке Саян Ондар бодунуң эжи Евгений Кунчуну сан талазы-биле арыг ойнааш, Тываның дзюдо хүрешке бир дугаар тулган тиелекчизи болгаш төөгүнүң арыннарынче киргеш, 50 муң рубль, диплом, медальды шаңналга алган. Евгений Кунчу 2 дугаар черге төлөптүг болганы дээш 30 муң рубль, диплом, медальды шаңналга алган.

Хоочун мөге, тренер-башкы Дадар-оол Лоовай бодунуң хүрежип чорааны ССРЭ үезинде дзюдо хүрешке 1983 чылда тулган тиелекчи дээш маргылдаа болганын сактыр болду. Ол маргылдаага бир дугаар чер дээш ИХЯ-ның төлээзи, 109 килдиг Николай Стайер-биле ужурашкан, (ынчан Дадар-оолдуң деңгизи 65 кил турган). Баштай Дадар-оол чарын баштааш, удурланыкчызын арыг октаарга, шийтекчи тиилелгени бербеске, аарыкчылар удурланып турганнар. Оон Стайер кили аар болгаш чарын кырынга чыпшыр басып тиилээн. Ынчан Д. Лоовай 2 дугаар черни алган. Күрсат Ондар база Александр Идам

3 дугаар черни алганнар.

Тыва хүрештин мөгелеринин хүрежинге хамаарыштыр хоочун мөге Сергей Доржу дараазында чедер-четпестерни эдерин база бодунуң бодалдарын оларга сүмеледи. Ниитизи-биле бир дугаар маргылдаага киришкенин эки база түңнелдери ындыг болуп ужурулг дээш оожум хүлүмзүрдү. Моон мурнунда 1960-1985 чылдарга чедир бистер хүрежип турувуста, мөгениң эгин содаа хостуг болгаш хүреш дүрген, хүрежири эпиг турду. Ынчан хүрешти сайзырадыры-биле спорт комитетинин даргазы Сергей Ооржак мөгелерге содак-шудак, шыва тон, бөрттерни чагыдып даарадып, хевис кырынга спортчу хептиг эрттирип турган болгай. Бо үеде дзюдо, самбо, тыва хүрештерни бистиң республикага бир аай кады сайзырадырынче кичээнгенин угландыраарын бистиң мөгелеривистин чедишкенин бадыткап турар.

Тыва хүрешке улуг хоочун мөге, хостуг хүрешке ССРЭ-нин спорт мастери, Тывада бир дугаар тренерлерин дээди школазын дооскан тренер-башкы, «Россияның спорттун тергенин» деп хөрөк демдээниң эдилекчизи Маадыр Биче-оолдуң бодалдары мындыг: «Бо маргылдаага тыва хүреш мөгелеринин хүрешкенин дидим чорук деп санаар апаар. Дзюдо хүреш спорттун олимпийжи хевир болгай, ынчангаш мөгелерин белеткели, арга-хоргага, шимчээшкенинге өөредии эртем талазы-биле тургустунган болгаш, үргүлчү бедик деңгелде турарында ылгалдыг. Ынчалза-даа сөөлү үеде Россияның Президентинин спорттун национал хевирлерин сайзырадып, чаа олимпийжи хевирлерни чедип алырынче угландырышкыны күштелдирип турар болгай. Бо талазы-биле Саха-Якут хүреш Хапсагайның 3 хевир база Татар-Башкир кораш делегей чергелиг маргылдааларны чорудуп эгелей бергенин билер бис. Бистиң республикада тыва хүреш Россияның национал спорттар даңзызынче кирген болганда, Саха-Якутияның үлегери-биле база чаа стандарттарга чагыртып, тренерлер, шийтекчилер белеткээр «Тренерлерин дээди школазын» ажадырын чугула деп саналдаар-дыр мен».

Маргылдаа соонда болган ужуражылга үезинде Красноярск хоорайдан келген олимпий чергелиг шийтекчи Андрей Шпагаель бодунуң тыва мөгелерге, тренерлерге хамаарыштыр бодалдарын кысказы-биле илеретти. Ол бистиң мөгелеривис Альберт Монгуш июль 3-5 хүннеринде Улан-Баторга «Чингис-Хаан» деп делегей чергелиг маргылдаага киржирин демдегеп, чедишкенин болурун күзеди. База Москвада Саян Хертекти, Тыва-КУ-нуң сургуулу Айдыс Шаравинин, Евгений Кунчуну, Ай-Херел Балчакпанны, ылаңгыя Саян Ондарны 2016 чылдың олимпиадазына киржир эрге дээш шыырак белеткелдерни эртип турганын онзалап демдегледип. Ынчангаш тыва мөгелерге база Саян Ондарга 2020 чылда Японияга болур Олимпиадага Сибирь дээш кончуг эки белеткенип, чедишкенин хүрежирин күззэн.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН

ӨРТЭЭ ААР 8-923-338-9188

8-902-996-2243

ОГРН 304246417300108

Реклама.

**Государственное унитарное предприятие
ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО ЖКХ РТ**

Кызыл, ул. Красных Партизан 30, 2 этаж

- Жилые дома, коттеджи;
 - Кыштаг для чабанских стоянок;
 - Градостроительный план земельного участка;
 - Перепланировка и реконструкция домов и квартир.
- Раб.тел.: 2-32-59, 3-20-64 факс: (39422) 2-32-59
сот.: 8-923-265-1028, guppsbrt@mail.ru

НОВАЯ МЕБЕЛЬ ПО 1000 РУБЛЕЙ

столы, прихожие, комоды...

Звони 8-903-077-74-74.

Реклама.

**Кара болгаш өңүг металлдарның
бузундуларын хүлээп ап турар бис.**

Өртээ аар.

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 94.

«Одежда» баазасы. Тел. 8-923-384-38-78.

Төлевирлиг үндэсизге парлаан.

**УАЗ
автомашинага артык
кезектерни**

барын садып
ап, чогуу чагы-
дып ап болур. Чагыдар
болза, өртээниң 50 хуу-
зун баштай төлөп алып.
Өртээ Новосибирск хоо-
райны. 20 хууга чедир
чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,
Интернациональная
кудумчузу, 115,
(2 дугаар каът)

Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171900004490
Төлевирлиг үндэсизге парлаан.

**МӨЧЭЭН КИЖИЛЕРГЕ
ТУРАСКААЛДАР**

мрамор, гранит, чурук-
тарын сиилбиир, бжи-
мелдерни чайырлаар,
тураскаалдарны тургузар.
Хем ол чары, Саянский
переулок, 23.

Тел: 8-913-359-9494;
8-923-380-9494.

Байыр чедиришишки

Бистиң хүндүлүг ачавыс, кырган-ача-
выс **Маадыр-оол Маадырович СУРУН-ООЛ** июль 5-тиң хүнүндө 70 харлаар. Ол күш-ажылдың хоочуну, Тыва АССР-ниң база Россияның алдарлыг зоотехниги, 40 ажыг чылдар иштинде көдээ ажыл-агый шугумунга үре-түңнелдиг ажылдап келген. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада.

Ынак ачавыска, кырган-ачавыска **70 харлаан юбилейи-биле** узун назыны, өөрүшкү-маңнайны, аас-кежикти, каң кадыкшылды, омак-сергек чоруурун йөрээп тур бис.

Уруундан, уйнуктар

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация сумона Чыргаландинский Тес-Хемск жууна Республики Тыва сообщает о возможности предоставления земельного участка из категории земель населенных пунктов в аренду:

с общей площадью 439 кв.м., с кадастровым номером 17:12:0701010:245, расположенного по адресу: Республика Тес-Хемский район, с. Бельдир-Арыг, пер Сайган 6 а, с шенным использованием предпринимательской деятельности.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного земельного участка в течение 30 дней со дня опубликования настоящего извещения необходимо подать заявление о намерении участвовать в аукционе на права заключения договора аренды земельного участка по адресу: Республика Тыва, Тес-Хемский район, с. Бельдир-Арыг, ул. Ленина, администрация сумона Чыргаландинский Тес-Хемского округа Республики Тыва.

Специалист администрации сумона Чыргаландинский Коданмай Д.Г.

Юрий Андреевич ЧИХАЧЕВ

Россия Федерациязының көдээ агыйының Хүндүлүг ажылдакчызы Республиканың Күрүне албан органнының хоочуну Юрий Андреевич Чихачев үр звес аарааш, 78 харлыг чуртталгадан чарлып чоруткан.

Ол Бии-Хем кожуунунуң Хадың суур чылдың июль 10-да төрүттүнген. Кызыл көдээ ажыл-агый техникумун доос бодунуң күш-ажылчы базымнарын Каа-Хем районунуң «Кызыл тук» колхозтуң аграр албан-дужаалдан эгелзэн. Бөдүүн агдан Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый сайыдының орала орукту Юрий Андреевич эрткен.

Юрий Андреевич «Революцияның чалбыгы» совхозка лынга улуг чедишкени дээш Күш-ажылчы Кызыл Тук орбиле 1972 чылда шаңнаткан, В.И. Ленинниң, совет эрге-чагыр болгаш Октябрьниң Улуг революциязының 90 чылының юбилей медальдары-биле база шаңнадып чораан.

Юрий Андреевич хей чылдар дургузунда СЭКП-ниң Бийрайкомунуң бирги секретарына ажылдаан.

Сөөлгү чылдарда ТР-ниң Президентизиниң Бии-Хем кож Бүрүн эргелиг төлээзи албан-дужаалга ажылдап турган, Бийрайкомунуң Төлээпчилер хуралының депутадына чангыс удаа сонгуттуруп чораан.

Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Көдээ агый яамызы, Бий-Хем кожуунунуң чагыргазы Юрий Андреевич Чихачевтун мөчээни-биле оң төрелдеринге болгаш чоок кыринге ханы кажыдалды илередип тур.

МӨГЕЙИГ

Бистиң ынак оглуус, дуңмавыс Ачинск хоорайга кинолог темге өөренип чораан Чадаана хоорайның чаптанчыг чурттакчы **Ай-Белек Дугар-оолович ОНДАР** аныяк-чаш назынында оозал-ондаанга таварышкыш чок болган.

Өг-бүлөвистиң мурнундан сөөлгү орукче үдээринче улуг абуян чедирип, сагыш-сеткилден дузаны катканы дээш келген бичире, дөргүл-төреливиске, кады чурттап чоруур кожалавыска оглуустун чангыс классчыларына, эш-өөрүнге, Ак-Дову хоорайдан келген кудаларывыска сеткиливис ханызындан четтенивис илередип, черге чедир мөгөйдивис.

Ада-иезинд

• Буянын ажил-херекке киржиңер!

СҮЗҮГЛЕНИП КӨРЭЭЛИҢЕР

90 чылдар эгезинде Россия деңнелинге шажын-чүдүлгени хостуг болдурган соонда, 70 чыл дургузунда чыпшыр бастыган ужур-чаңчылдарын чон катап дигизип эгелзэн болгай. Тывага буддизмниң (сарыг шажынның) баштайгы эгелекчилериниң бирээзи болуп, Хайыракан суурга биолог башкы Серенот Станислав Күжүгетовичиниң удуртулгазы-биле дуган-хүрээ ажыттыган. Делегейниң эң кол үш улуг шажыннарының санынче кирип турар буддистерниң (шажынчыларның) лидери, «дир-риг бурган» деп санадып келген, бөмбүрзекке тайбың, эл-чөптү быжыглаар талазы-биле Нобел шаңналының эдилекчизи Чырыткылыг XIV Далай-Ламаны эртемден, политик — улуг-хемчилерниң чаңгыс чер-чурттуу К.А. Бичелдейниң идепкейи-биле Тывага чалаарга, 1992 чылдың сентябрь 20-22 хүннеринде келген. Найысылал Кызылдың соонда, сентябрь 21-де, кожуун-суурлардан бир дугаар ис басып, сүзүглел тарина номчаан чери — Хайыракан суур. Ында дуган-хүрээде бурган-сагызыннар, судурлар, херекселдер бар болган ужурундан Хайыракан дуганынга кирип көргени ол. Дуган чаны кудумчуга чон-биле ужуражып, бичии уругларны чаптап суйбаан, ыдыктыг номчулганын өргээн.

Ынчангы Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, Дээди Хурал даргазы К.А. Бичелдей, Чазактың чанында шажын төлээзи В.С. Биче-оол, Улуг-Хем кожуун чагыргазындан Б.С. Седей болгаш өскелер-даа (ынчан тырттырар камера, соталыг телефоннар турбааны хомуданчыг) херечи бооп киришкенер. Дуганның оран-савазын, башкызын айызап-арамайлаан. Улаштыр Хайыракан Даанче ужуткаш, даг эдээнге хей чонга өөредиг-номнал кылып, айызын бергенин хей-ле киржикчилер сактыр ужуруп (ол үениң эрги чуруун көрүңер). Үе чаңгыс черге турар звес. Оон бээр хей-ле суглар агып, ам үнер чылда 25 чылдың нүүрү болур. Далай Башкы чаларааш барган соонда, буддизм хөгжүп, чер-черлерде мөргүл бажыңнары, субурганнар, мани-хүртүлөр туттунуп, харын-даа Дөгээ дааның

кырынга Улуг Богданың омур-хевирин тургузары чоокшулап турары онзагай. Диргизип, тынгартып кааны Үстүү-Хүрээ база бүгү делегей чергелиг шимченген түңнелинде катап бодараан болгай.

А Хайыраканда чүү болуп турарыл? Шаандан бээр хем кежир Эжым-биле чаңгыс суму болуп чораан Хайыракан суурдан ат-сурагы, чырык кижилер үнген, алдарлыг чер деп санап чоруур мен. Тываның Улустун чогаалчызы Сергей Пюрбю, революсчу Адыг-Тюлюш Хемчик-оол, капитан Түлүш Кечил-оол, артист Дмитрий Дамба-Даржаа, балетмейстер Вячеслав Донгак, маадырлыг фронтучулар дээш, оон-даа өске.

Хайыракан Даа — Тывада база бир онзагай чараш дагларның бирээзи. 90 чылдар эгезинде даштыкы эртемденнер, хамнаашкын шинчилекчилери — «мында күш (энергия) бир онзагай, тускай чер-дир» дээш, даг эдээнге ёзулалдарлыг дүңгүрлээшкн дузазы-биле медитация-даа кылып турдулар.

Делегейниң 7 шыпшыктарынче үнгеш келген, Тываның ирбиштери М.Б. Ховалыг, М.К. Кыргыс 2013 чылда ыдыктыг Кайластан элп келгеш, Хайыракан Даан хүн аайы-биле долганып чорааш, энергия алып тускай эргилди үндөзилеп, арыгланып күш алып, кадыкшылын экижидер спортчу арганы эгелеп каарга, кожуунуң болгаш Кызылдың чамдык организацияларындан күш-культурулар ону шигээдип ап, шенеп турарлар.

Хайыракан — улуг орук кыды, төпте чер. Мындыг аас-кежиктиг, онзагай суурга шынарлыг тураскаал, субургандан демнежип тудуп көрээлиңер чонувус. Хайыраканга ажылдап, чурттап чорааш, өскээр көжүп чоруткулаан эш-өөрлер, чаңгыс чер-чурттуглар мону номчааш, демин кадып, ачы-дузазын көргүзүп чедип келзиннер деп кыйгы-биле бижидивис. Улуг үүлениң марафону июль айның 9-та 13 шакта эгелээр. Тургузукчу хуралга кээп, буянын ажил-херектерге киржиринче чаладывис.

Нина СЕРЕНОТ,
оргомтеттиң кежигүну.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 4117. Номерни парлапже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннчы Тыва Республиканың харылзаа яамызы «ШЫН» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктү.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаптыг материалдарның авторларының бодалдары редакциялар, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.